

مطالعه تطبیقی کیفیت ساخت و تزئین محراب‌های چوبی در جهان اسلام

محمد مدهوشیان نژاد^۱؛ حجت‌اله عسکری الموتی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

Email: mmadhoushian@alzahra.ac.ir

۲. استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۸/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۸

چکیده

مقدمه: از سده‌های اولیه اسلامی، محراب به تدریج جزء اصلی و از عناصر غیرقابل حذف مساجد گردید. محراب فرورفتگی جانب قبله است که با مصالح متنوعی ساخته شده و مورد توجه شاعران در توصیف درجات عالی عرفان بوده است. چوب یکی از نادرترین موادی است که در ساخت محراب مورد توجه معماران اسلامی بود. بررسی‌ها نشان می‌دهد تعداد ۱۲ محراب چوبی در گستره سرزمین‌های اسلامی شناخته شده است. این مقاله با قیاس و تحلیل فنی کیفیت ساخت محراب‌های چوبی، به دنبال پاسخ این سوال است که تمایزات و اشتراکات محراب‌های چوبی از نظر تزئین، شکل کلی و فنون یا روش‌های ساخت و تزئین چگونه بوده است؟

روش پژوهش: پژوهش از نوع بنیادی و از نظر رویکرد کیفی بوده و با روش توصیفی- تطبیقی اطلاعات مورد بررسی قرار گرفته است. انتخاب نمونه‌ها به صورت هدفمند و بر مبنای متریار چوب بوده است. بازه زمانی پژوهش نیز از قرن ۴ تا ۱۰ هجری قمری است.

یافته‌ها: نکته قابل تأمل درباره محراب‌های چوبی، تاریخ یا دوره ساخت آن‌هاست که صرفاً در فاصله قرون ۵ تا ۸ هجری قمری به صورت پیوسته ساخته شده است. از نظر تکنیکی دو رویکرد ساخت و ساز اصلی قابل تشخیص هستند. در نوع اول تزئینات و نقوش علاوه بر فضاهای میان چارچوب‌ها، بر روی خود چارچوب‌ها مستقیماً حفر شده‌اند و چارچوب از چشم بیننده پنهان نیست. در نوع دوم، چارچوب اصلی در پشت قطعات و پانل‌های مجزای تزئیناتی پنهان شده است که ساختار تزئینی و بصری محراب را شکل می‌دادند. همچنین در تزئین آن‌ها، فراونی نقوش کتیبه‌ای و هندسی، غالب بر نقوش گیاهی است.

نتیجه‌گیری: محراب‌ها هر چه از هسته جغرافیایی سرزمین‌های اسلامی دورتر می‌شود، بخش‌های بزرگتری از سطوح آن‌ها با کتیبه‌های قرآنی به عنوان ملموس‌ترین عنصر تجسم دین اسلام اشغال می‌شود. بدین ترتیب که در سرزمین مصر یا سوریه که از اولین سرزمین‌های فتح شده توسط مسلمانان بود، مضاف بر انتزاعی‌تر شدن نقوش، آیات قرآن در ترکیب‌بندی کلی سهم کمتری در تزئین سطح محراب نسبت به نقوش گیاهی و هندسی دارد. شاهد دیگر این مدعا، دیوارهای پوشیده از آیات قرآنی در مسجد جامع شیان چین و نیز اختصاصی بودن سورة فتح برای محراب‌های مساجد چین است.

کلیدواژه

محراب مساجد، محراب چوبی، درودگری محراب، گره‌چینی چوب، کنده‌کاری چوب

ارجاع به این مقاله: مدهوشیان نژاد، محمد و عسکری الموتی، حجت اله. (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی کیفیت ساخت و کتیبه محراب‌های چوبی در

جهان اسلام. پیکره، ۱۴(۳۹)، ۳۶-۵۵.

DOI: <https://doi.org/10.22055/pyk.2024.48324.1657>

©2025 by the Authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

مقدمه و بیان مسئله

محراب‌ها معمولاً برای نشان دادن جهت نماز در مسجد استفاده می‌شود؛ به نحوی که در وسط دیوار قبله ساختمان قرار می‌گیرد تا جهت خانه خدا را نشان دهد. آن‌ها کم کم به اجزای جدایی‌ناپذیر مساجد در کشورهای اسلامی تبدیل می‌شوند. به نظر می‌رسد که در ساخت آن‌ها غالباً از مصالح پایداری همانند سنگ و آجر استفاده می‌شده است؛ اما تنوع ماده به کار رفته برای ساخت آن‌ها کم‌نظیر بوده که چوب نیز یکی از آن‌ها به شمار می‌رود. امروزه تعداد محراب‌های ساخته شده با این ماده به دلیل مخاطرات بیولوژیکی چوب، آتش‌سوزی و غیره بر ما مشخص نیست. منشاء شکل‌گیری و تاریخی محراب‌ها همواره محل بحث و گفتگو بوده است، برخی آن را به آیین‌های پیشاایرانی مانند میترائیسم ربط داده‌اند و برخی دیگر به دنبال جستجوی ریشه‌های عربی آن بوده‌اند. صرف نظر از اینکه کدام یک درست یا غلط باشد، به نظر می‌رسد که محراب‌ها به تدریج به بخش جدایی‌ناپذیری از معماری مساجد سرزمین‌های اسلامی تبدیل شدند. احتمالاً شکل، تزئین، آرایه‌ها و مواد و مصالح به کار رفته در ساخت و تزئین محراب‌ها در جغرافیای فرهنگی و سیاسی مسلمانان رنگ و بوی بومی و محلی به خود گرفته است. صرف نظر از اینکه مسئله بوم آورد بودن مصالح در ساخت مساجد دارای اولویت بود، احتمالاً در ساختمان اصلی آن‌ها همواره از مصالحی استفاده می‌شد که دارای ماندگاری بالاتری باشد. از جمله، می‌توان استفاده از چوب را در ساختار اصلی (مانند ستون و سقف) و تزئینات فرعی مساجد (در، پنجره، منبر) برشمرد؛ به دیگر معنا از این متریا ل در دو جنبه مختلف مورد استفاده و انتظار بوده است؛ یعنی وقتی در ستون‌ها از چوب استفاده می‌شده، بیشتر سبکی، در دسترس بود و مقاومت در برابر زلزله مدنظر معمار بوده است؛ اما در تزئینات وابسته، از قابلیت کنده‌کاری، تزئین و همچنین زیبایی طبیعی چوب مورد نظر بوده است؛ بنابراین استفاده از چوب در ساختار محراب‌ها غالباً جزو دسته تزئینی از عملکردهای چوب در بنا بوده است. در جغرافیای کشورهای اسلامی تعدادی محراب‌های چوبی تاریخی برجای مانده است که فراوانی زمانی آن‌ها از بازه قرن ۴ تا ۱۰ هجری قمری تنوع دارد. این نمونه‌ها از چین تا مصر دارای پراکندگی مکانی هستند. به دلیل همین پراکندگی نمونه‌ها، در عنوان پژوهش از واژه جهان اسلام برای پوشش دادن این جغرافیای فرهنگی مسلمانان استفاده شده است. پرسش پژوهش: چیستی تمایزات و اشتراکات محراب‌های چوبی از نظر تزئین، شکل کلی و فنون یا روش‌های تزئین چگونه بوده است. برای رسیدن به پاسخ پرسش ابتدا نمونه‌هایی که در بازه زمانی و مکانی مورد نظر قرار دارد، شناسایی و فهرست می‌شوند. در قدم بعدی از نظر شکل کلی، آرایه‌های تزئینی و روش‌های ساخت و تزئین توصیف می‌گردند. در نهایت تمایزات و اشتراکات هر کدام در قالب یک‌سری جداول ارائه می‌شود؛ همچنین ماه‌حاصل این مقایسه‌ها در پایان تحلیل و بحث می‌شود.

روش پژوهش

ماهیت پژوهش از نوع بنیادی و از نظر رویکرد کیفی است و با روش توصیفی - تطبیقی داده‌ها بررسی شده است. داده‌های پژوهش از طریق جستجوی منابع اینترنتی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است. انتخاب نمونه‌ها به صورت هدفمند و بر مبنای متریا ل چوب بوده است. بازه زمانی پژوهش نیز از قرن ۴ تا ۱۰ هجری قمری را شامل می‌شود؛ بدین ترتیب محراب چوبی روستای ابیانه شهر کاشان در ایران، محراب اسکودار تاجیکستان، محراب‌های سید رقیه و سید نفیسه و مسجد الازهر در کشور مصر، محراب مدرسه الحلویه و مقبره مقام ابراهیم در ارگ حلب سوریه، محراب مسجد داکسوکسی و مسجد جامع شهر شیان کشور چین، محراب مسجد دامساکوی تاسکین پاشا

کشور ترکیه، محراب آرامگاه شاه رکنی عالم مولتان کشور پاکستان و محراب چوبی شاه محی‌الدین در استان چرخ افغانستان از نمونه‌های مورد بررسی این مقاله به‌شمار می‌روند. این محراب‌ها نتایج جستجوی نگارندگان در منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی بوده و ممکن است نمونه‌های دیگری از محراب‌های چوبی در سایر کشورهای اسلامی وجود داشته باشد که تاکنون معرفی نشده و در دسترس نگارندگان نبوده است. شایان ذکر است که نتایج به‌دست آمده از مقاله حاضر درصدد تعمیم به نمونه‌های احتمالی موجود از محراب‌های چوبی نیست. از طرفی به‌دلیل عدم دسترسی فیزیکی به تمامی نمونه‌ها و همچنین نبود پژوهش‌های آزمایشگاهی، نمی‌توان به‌صورت قطعی درباره نوع و جنس چوب‌های به‌کار رفته در ساخت محراب‌ها نظر داد. همچنین تعدادی از نمونه‌های مورد مطالعه در این مقاله، از سوی پژوهشگران به‌صورت بسته و گریخته در مقالات و کتاب‌ها معرفی شده‌اند.

پیشینه پژوهش

تاکنون مطالعات پراکنده‌ای در مورد محراب‌های چوبی کشورهای اسلامی صورت پذیرفته که مهمترین آن‌ها بدین شرح است. «السلیتی»^۱ (۲۰۱۰) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود باعنوان «چوب کاری در مصر: سبک، تأثیرات و پیشرفت آن در دوران فاطمی» تحقیق مفصلی با هدف، ارتباط و سیر تحول آثار چوبی تاریخی فاطمیان مصر انجام داده است. وی ضمن اشاره به سه محراب چوبی سیده رقیه، سیده نفیسه و الازهر قاهره، عناصر فرهنگی، سیاسی و اجتماعی حکمای فاطمی در کیفیت آثار موجود را دخیل دانسته است. «فقیه میرزایی» (۱۳۸۱) در مقاله «محراب چوبی منحصربه‌فرد مسجد اسکادر در تاجیکستان»، هدف خود را معرفی و تحلیل اجمالی از ویژگی‌های ظاهری این محراب بیان می‌دارد و در این بین به تزیینات و کتیبه آن نیز پرداخته است. وی نتیجه می‌گیرد که این محراب به‌عنوان یک اثر شاخص چوبی در کشور تاجیکستان قابل ارزیابی است. «بلوم»^۲ (۲۰۰۹) مقاله «تجاری در سوریه، فلسطین و مصر در قرون ۱۲ و ۱۳» با هدف مطالعه و بررسی روی آثار چوبی کشورهای مذکور، به شیوه‌ی ساخت و تزیین منابر و محراب‌های چوبی قرن ۱۲ و ۱۳ میلادی می‌پردازد. نتیجه این تحقیق نشان داد که آثار چوبی کشور مصر اغلب به لحاظ شیوه‌های تزیین متأثر از آثار سوریه بوده‌اند. «باکر»^۳ (۱۹۷۱) در مقاله «محراب چوبی مسجد تاشکین پاشا در روستای دامسا در اوزورگوپ» شرح مفصلی از ابعاد، اندازه، کتیبه‌ها، تزیینات و کنده‌کاری‌ها می‌پردازد. علی‌رغم اینکه هدفش معرفی و بررسی جزئیات محراب بوده اما در پایان مقاله، مقایسه مختصر تصویری با محراب‌های سه‌گانه چوبی مصر و نیز محراب تاجیکستان ارائه کرده است که از این نظر نسبت به سایر منابع، توانسته است بحثی در قیاس شکلی محراب‌های چوبی را باز کند. با این حساب تمامی پژوهش‌های صورت گرفته تاکنون صرفاً به بررسی و مطالعه یک یا چند محراب چوبی به‌صورت مجزا پرداخته‌اند و هیچ پژوهشی به مطالعه تطبیقی آن‌ها به‌منظور شناسایی و تطبیق تکنیک‌های ساخت و تزیین نپرداخته است.

محراب

واژه محراب پیش از اسلام در زبان عربی مصطلح و در اشعار عرب همواره با مفهوم بلندی، رفعت و شرافت مرتبط بوده؛ اما پس از اسلام با معانی و کاربردهای متفاوتی استفاده شده است. در فرهنگ لغات قرآنی ذیل ریشه حرب به‌معنی جنگ نیز آمده است؛ زیرا که مؤمنان در این محل به مبارزه با شیطان و هوس‌های سرکش برمی‌خیزند (قریب، ۱۳۶۶). به‌نظر نمی‌رسد که مساجد از همان بدو ورود اسلام دارای عنصر مشخصی به‌نام محراب بوده‌اند و

در عوض از تمام دیوار قبله برای نشان دادن جهت مکه استفاده شده است. به نظر می‌رسد ولید اول، خلیفه اموی، در سال ۷۰۶ ه. ق اولین محراب را در مسجدالنبی ساخته است. علاوه بر عملکرد آن به عنوان یک شاخص جهت، گمان می‌رود که اولین محراب‌ها دارای عملکردی تشریفاتی یا آیینی همراه با نمادهای سلطنتی بوده است. به تدریج ساخت محراب‌های نفیس در کشورهای اسلامی متداول شد که محراب‌های مساجد کشورهای ایران و مصر از جمله آن‌ها هستند؛ به طور مثال محراب‌های نفیس ایرانی هم از نظر ساختار معماری گونه (رعایت تناسبات ریاضی و هندسی، استفاده از انواع طاق و حاشیه‌ها) و هم به لحاظ کاربرد (انواع کتیبه و نقش‌مایه‌های تزئینی) بسیار غنی و ارزشمند هستند، به نحوی که بسیاری از آن‌ها چنان با آرایه‌های مختلف مزین شده‌اند که گاه ارزش آرایه‌ها و تزئینات‌شان از طراحی معماری بیشتر است (شاپوریان و همکاران، ۱۴۰۰).

معرفی محراب‌های چوبی مورد بحث

۱. **محراب مسجد جامع روستای ابیانه در اصفهان:** محراب در طبقه زیرین مسجد در دل دیوار به صورت ثابت نصب می‌باشد. طبق تاریخ مندرج بر روی محراب چوبی این مسجد، تاریخ ساخت آن به سال ۴۷۷ هجری قمری باز می‌گردد. ابعاد محراب به ارتفاع ۲۰۷ و عرض ۱۲۰ س.م با یک حاشیه و پیشانی^۴ با قوس هلالی شکل است. تمامی سطح محراب با استفاده از قاب‌های مستطیلی مجزا و با اندازه‌های غیریکسان به صورت عمودی در کنار هم پوشیده شده است. تمامی نقوش اعم از هندسی و گیاهی و کتیبه‌ها، درون این قاب‌ها کنده‌کاری شده است. کتیبه‌ها با خط کوفی شامل آیت الکرسی، آیه ۱۸ سوره آل عمران و اسامی خداوند است.

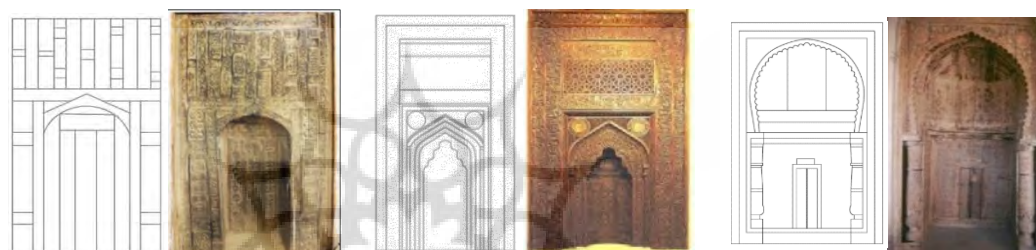
۲. **محراب مسجد شاه محی‌الدین افغانستان:** این مسجد در استان چرخ^۵ از ولایت لوگر قرار دارد. برخی از منابع نیز آن را به دوره حکمرانی شاه مسعود سوم غزنوی (۴۹۲-۵۰۸ هجری قمری) نسبت می‌دهند (Bloom, 1999, Blair & 2009). با توجه به قوس نعل اسبی و بزرگ محراب، به نظر می‌رسد که این محراب از جمله بزرگترین محراب‌های چوبی جهان اسلام است که به ارتفاع ۲۹۰ و عرض ۱۴۰ (محمود، ۱۳۹۶) و عمق تقریبی ۱۰۰ س.م اندازه‌گیری شده است. تزئینات در قالب گره‌های هندسی است و نقوش گیاهی و بعضاً کتیبه‌ها در اندازه‌های کوچک درون این نقوش هندسی قرار داده شده‌اند. از جمله ویژگی منحصر به فرد این محراب، تعبیه کردن در دولنگه با ارتفاع تقریبی یک متری در وسط است که برای ورود به حجره کوچک پشت محراب استفاده می‌شده است؛ همچنین لبه طاق اصلی با تخته‌های دالبر و دندان‌های تزئین شده است. دو ستون قطور در دو طرف طاق قرار دارد که وزن طاق را تحمل می‌کند و صرفاً تزئینی نیست. با دقت نظر روی تصاویر، مضمون برخی کتیبه‌ها به این ترتیب قرائت شد: سوره‌های فاتحه‌الکتاب، اخلاص و آیت الکرسی که همگی با خط کوفی کنده‌کاری شده است؛ البته کتیبه‌ها هنوز به طور کامل مستندنگاری نشده و صرفاً یک سری مطالعات اولیه موجود است.

۳. **محراب مسجد دامساکوی تاسکین پاشا آنکارا:** تاریخ دقیقی روی محراب حک نشده است. با این وجود از آنجا که مقبره‌های یافت شده در حیاط آنجا دارای کتیبه‌هایی مربوط به قرن هشتم هجری است؛ این محراب به طول ۳۵۰ و عرض ۲۰۳ و عمق ۶۵ س.م با چوب درخت گردو ساخته شده است (Bakirer, 1971). به طوری که آن را می‌توان از جمله بزرگترین محراب‌های چوبی مساجد اسلامی برشمرد. قوس بالای فرورفتگی محراب به شکل نعل اسبی است که لبه‌های آن به شکل دالبری است. این فرم تزئینی شباهت زیادی به سبک معماری اسلامی در کشور اسپانیا و مراکش دارد. در پیشانی محراب پانل مستطیلی بزرگ وجود دارد که شامل یک شبکه هندسی از نقوش هندسی (ستاره دوازده پر) و گیاهی است؛ اما در سایر نقاط نیز صرفاً نقوش گیاهی با اندازه

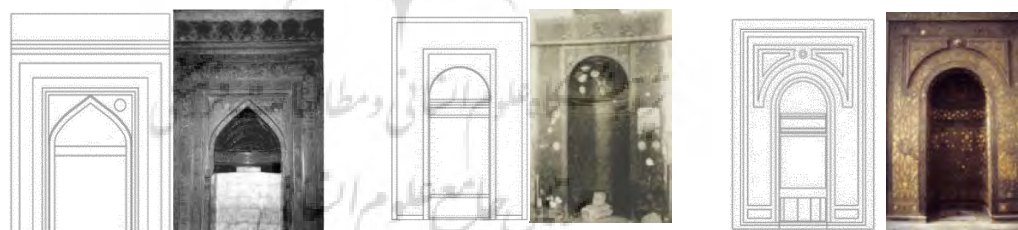
کوچک درون کادرهای مجزا به کار گرفته شده است. از ویژگی‌های برجسته محراب این است که تقریباً نیمی از سطح آن را کتیبه‌های قرآنی با خط ثلث پوشانده است. بیرونی‌ترین حاشیه، آیت الکرسی بوده و حاشیه وسط آیات انتهایی سوره حشر ۲۰ تا ۲۴ است. «Bakirer» صرفاً آیات ۲۱ تا ۲۳ سوره حشر قرائت کرده بود که کامل نیست. همچنین دو کلمه «محمد» و «الله» در داخل دو دایره بزرگ دو طرف قوس محراب ذکر شده است که مجدداً آیات ۲۲ و ۲۳ سوره حشر در حاشیه آن به صورت مدور تکرار شده است. «Bakirer» به این قسمت اشاره‌ای نکرد (Bakirer, 1971). آیه ۳۱ سوره احقاف در بالاترین کتیبه افقی نقر شده است. کتیبه افقی ذیل آن نیز به ذکر تشهد نماز پرداخته و آیه ۱۸ سوره توبه با مضمون ساخت و تعمیر مساجد در بالای قوس جناغی کار شده است. در نهایت سوره توحید به شکل افقی در فرورفتگی نیم‌دایره‌ای محراب دیده می‌شود (جدول ۱).

جدول ۱. تصاویر محراب‌های چوبی برجای مانده از قرون ۵ تا ۸ ه.ق. منبع: نگارندگان.

تصاویر

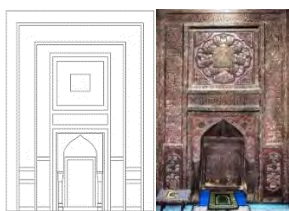

محراب چوبی مسجد محی‌الدین افغانستان. محراب چوبی مسجد دامساکوی تاسکین. محراب چوبی مسجد جامع ایبانه ایران. منبع: Blair & Bloom, 2009, 517. پاشا ترکیه. منبع: Bakirer, 1971.

محراب چوبی مدرسه الحلاویه سوریه. محراب چوبی مقام ابراهیم صوفی سوریه. محراب چوبی مقبره رکن عالم پاکستان. منبع: Al Tohamy et al., 2017, 6. منبع: Meinicke, 1992. منبع: Khan, 1977.

تصاویر

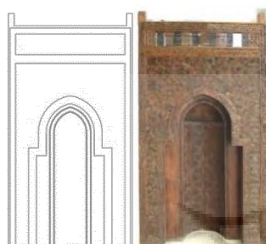
محراب چوبی مسجد بزرگ شیان چین.
منبع: Dilmi, 2014.

محراب چوبی مسجد سید نفیسه مصر.
منبع: Bakirer, 1971.

محراب چوبی مسجد داکسوسی کوچه شیان چین. منبع: Hagra, 2019.

محراب چوبی مقبره سید رقیه مصر.

تاجیکستان. منبع: فقیه میرزایی، ۱۳۸۱. منبع: Bakirer, 1971.

محراب چوبی مسجد اسکودار

محراب چوبی مسجد الازهر مصر.

منبع: Bakirer, 1971.

۴. **محراب مقبره صوفی رکنی عالم در مولتان پاکستان:** این محراب در مقبره صوفی رکنی عالم شهر مولتان^{۱۶} از ناحیه پنجاب واقع شده است مقبره در طول سال‌های ۷۲۰ تا ۷۲۴ هجری قمری به همت قاضی مالک تغلق در این منطقه و روی تپه مشرف بر شهر ساخته شده است (نظری و بلخاری، ۱۳۹۴). ابعاد محراب به ارتفاع ۳۴۰ و عرض ۲۶۰ س.م درون دیوار بنا کار گذاشته شده است. بر مبنای تصاویر قدیمی از این محراب، به نظر می‌رسد که مرمت اساسی در دهه‌های اخیر بر روی این اثر تاریخی صورت گرفته است. گویا در این فرآیند قسمت فرورفتگی پایینی محراب با کاشی پوشانیده شده است که امری الحاقی در محراب‌های تماماً چوبی به نظر می‌رسد. محراب دارای قوس جناغی شکل است که با نقوش گیاهی محصور شده است؛ البته درون فرورفتگی محراب با نقوش هندسی پوشیده شده و در سایر فضاها نقوش گیاهی کنده‌کاری شده است. بر اساس تصاویر تنها کتیبه محراب، آیت الکرسی قرائت شد. متن با خط ثلث به صورت قاب به دور فرم جناغی قوس محراب، نگارش شده است.

۵. **محراب چوبی مدرسه الحلاویه سوریه:** تاریخ ساخت محراب چوبی مسجد، طبق کتیبه روی قاب سال ۶۴۳ (م ۱۲۴۵) است (Abd al-Razik & Abd al-Khalik, 2019). محراب شاهکاری استادانه از هنرهای چوبی و خوشنویسی است. ارتفاع آن تقریباً ۴۵۰ و عرض آن ۳۵۰ س.م است که از چوب درخت کاج ساخته شده است. نقوش تزئینی غالباً هندسی به طرز ماهرانه‌ای با خطوط و نقوش گیاهی درهم تنیده شده است. محراب مشابهی در مسجد نورالدین در داخل ارگ حلب قرار داشت؛ اما در زمان فرمانروایی فرانسه ویران یا حذف شد (Takieddine & Abd al-Ghafour, 2023). در دوطرف بالای فرورفتگی محراب، یک جفت طرح لچکی مانند به صورت جلو آمده از بدنه اصلی محراب کار شده است. فرم محیطی آن شبیه به مثلث قائم الزاویه خوابیده است که خط وتر آن

منحنی شکل است. درون این دو فرم قرینه‌ای شکل، با نقوش هندسی شامل ستارگان چند پر تزئین شده است؛ همچنین یک قاب به‌دور این فرم وجود دارد که درون آن با خط نسخ آیات ۳۶ تا ۳۸ سوره نور کنده‌کاری شده است. با دقت در تصاویر مشخص شد علاوه بر این آیات که پیشتر قرائت شده بود، ضلع زیرین مثلث سمت چپ از منظر رو به رو، بخش ابتدایی از آیه ۱۸ سوره توبه است. کتیبه‌های قرآنی دیگری از سوره واقعه به‌خط کوفی درون قوس داخل محراب اجرا شده است. بیرونی‌ترین کتیبه به اسامی حامیان ساخت محراب اختصاص دارد.

۶. **محراب چوبی مقبره‌مقام ابراهیم در سوریه:** از محراب چوبی نفیس این بنا تنها دو تصویر از اواسط قرن بیستم میلادی باقی مانده و خود محراب مفقود است. «هرتسفلد» قدمت کارهای چوبی و سنگ مرمر در این بنا را به‌دوران سلطنت نورالدین می‌داند (Herzfeld, 1954). با این حال، «ماینیک» خاطرنشان می‌کند که تعمیرات مسجد باید در دهه آخر قرن سیزدهم میلادی به‌دنبال آسیب‌های وارده به قلعه در جریان غارت‌های مغول به سال ۶۵۹-۶۵۸ در حلب انجام شده باشد (Meinicke, 1992). او نتیجه می‌گیرد که محراب چوبی می‌تواند به این مرحله از مرمت ساختمان تعلق داشته باشد. از تصاویر چنین برمی‌آید که محراب حاوی حداقل سه ردیف کتیبه به‌خط کوفی بوده که به‌دلیل کیفیت پایین تصاویر منتشر شده خوانا نیستند. سرتاسر محراب از نقوش هندسی با تکنیک گره چینی کار شده است. بالای قوس اصلی که کاملاً نیم‌دایره است، قابی یک تکه از نقش اسلیمی کنده‌کاری شده که به‌دلیل ناهمگونی نقوش آن با سایر اجزای محراب، الحاقی بودن آن نیز محتمل است (جدول ۲).

جدول ۲. مشخصات محراب‌های چوبی برجای مانده از قرون ۵ تا ۸ ه.ق. منبع: نگارندگان.

ردیف	نام بنا	کشور	نوع بنا	تاریخ ساخت		محل فعلی	ابعاد و اندازه	
				ه.ق	ق.م		طول (cm)	عرض (cm)
۱	مسجد جامع ابیانه	ایران	مسجد	۵	۱۱	محل اصلی	۲۰۷	۱۲۰
۲	مسجد محی الدین	افغانستان	مسجد	۵	۱۱	محل اصلی	۲۹۰	۱۴۰
۳	دامساکوی تاسکین پاشا	ترکیه	مسجد	۸	۱۴	موزه مردم شناسی آنکارا	۳۵۰	۲۰۳
۴	رکنی عالم	پاکستان	مقبره	۸	۱۴	محل اصلی	۳۴۰	۲۶۰
۵	الحلاویه سوریه	سوریه	مسجد/ مدرسه	۷	۱۳	محل اصلی	۴۵۰	۳۵۰
۶	مقام ابراهیم صوفی	سوریه	مسجد	۷	۱۳	از بین رفته	نامعلوم	نامعلوم
۷	شیان	چین	مسجد	۸	۱۴	محل اصلی	۳۹۰	۵۰۴
۸	داسوکسی کوچه	چین	مسجد	۸	۱۴	محل اصلی	۲۰۰	۸۰

ردیف	نام بنا	کشور	نوع بنا	شماره	میلادی	تاریخ ساخت		محل فعلی	ابعاد و اندازه	
						طول (cm)	عرض (cm)		طول (cm)	عرض (cm)
۹	سید نفیسه	مصر	مسجد/ مقبره	۶	۱۲	۱۹۲	۸۸	موزه اسلامی قاهره		
۱۰	سید رقیه	مصر	مسجد/ مقبره	۶	۱۲	۲۱۰	۱۱۱	موزه اسلامی قاهره		
۱۱	الزهر	مصر	مسجد	۶	۱۲	۱۶۵	۱۱۹	موزه اسلامی قاهره		
۱۲	اسکودار	تاجیکستان	مسجد	۶	۱۲	۲۹۰	۱۸۰	موزه ملی تاجیکستان		

۷. **محراب چوبی مسجد بزرگ شیان چین:** شیان، اولین شهر چینی بود که به اسلام معروف شد (Tellier, 2009). محراب مذکور به ابعاد تقریبی ارتفاع ۵۰۰ و عرض ۴۰۰ س.م ساخته شده است. سرتاسر محراب (حتی بر روی اجزا و کلمات کتیبه‌ها) با نقوش گیاهی با اندازه ریز و متراکم پوشانده شده است. تنها در پیشانی محراب که شاهد نقوش گیاهی و گل‌ها به صورت درشت هستیم. قاب‌هایی با مضامین اسامی خداوند نیز عمدتاً با نقوش گیاهی محصور شده‌اند؛ همچنین تورفتگی وسط محراب با قوس جناغی که دو ستون کوتاه در طرفین داشته با نقوش گیاهی منقوش شده‌اند. در لبه دوطرف بیرونی‌ترین کادر محراب، آیات ۱ تا ۴ سوره فتح در دو سمت چپ و راست دیده می‌شود؛ همچنین با مطالعه دقیق تصاویر، مشخص شد در حاشیه میانی، آیه‌ای ۱۸ و ۱۹ سوره توبه نیز در حاشیه داخلی محراب نقش بسته است. این آیات در منابع موجود به آن اشاره نشده بود. هر دو متن مورد اشاره با خط ثلث نوشته شده است. همچنین عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله» با خط کوفی در بخشی از پیشانی نگارش شده است. کلماتی از قبیل الملک الله هم در چهار طرف پیشانی دیده می‌شود. مهمترین بخش بصری محراب که با نقش نیلوفر آبی یا لوتوس مزین شده که از امواج آب برآمده و در میان آن‌ها سوره توحید حکاکی شده است.

۸. **محراب چوبی مسجد داکسوسی کوچه شیان چین:** این مسجد در نزدیکی مسجد جامع شیان واقع شده است. بر اساس کتیبه‌های موجود، این محراب چوبی به دوران سلطنت امپراتور جیاج ایننگ مینگ^{۱۷} در سال ۱۵۲۳ میلادی برمی‌گردد (Hagras, 2019). مسجد دارای سه تالار است. محراب چوبی عظیم آن در تالار سوم به نام «Houyaodian» واقع شده است. محراب دارای یک فرورفتگی مستطیل شکل با قوس نوک تیز است. ابعاد تقریبی محراب به عرض ۲۶۰، عمق ۵۰ و ارتفاع آن ۴۰۰ س.م است. شاید بتوان گفت آرایه‌ای که تقریباً تمام سطح محراب را پوشانده است، آیات قرآن است. «Hagras» معتقد است کتیبه دور تا دور محراب شامل آیات ۱

تا ۷ سورة فتح به خط ثلث و نیز آیت الکرسی با خط کوفی بنایی در ردیف میانی کار شده است (همان). اما با مطالعه دقیق تصاویر مشخص گردید حاشیه داخلی نیز ادامه آیات ابتدایی سورة فتح تا انتهای آیه دهم است.

۹. **محراب چوبی مقبره سید رقیه مصر:** تاریخ گذاری محراب بر اساس کتیبه موجود در بالادست نمای آن است که به وضوح بیان می کند که محراب برای مقبره سیده رقیه در سال ۵۲۷/۱۱۳۳ ساخته شده است (Khalifa, 2023). به جز محراب چوبی سه محراب دیگر در این بنا قرار دارند (Yeomans, 2006, 152). نمای محراب به شکل مستطیل و در مرکز دارای دهانه ای مستطیل شکل است که با طاق نوک تیز تاج گرفته شده است. این اثر پس از مرمت های تخصصی هم اکنون در موزه هنرهای اسلامی قاهره به نمایش درآمده است. ابعاد محراب به ارتفاع ۲۱۰، عرض ۱۱۱ و عمق ۴۵ س.م است. گفتنی است ویژگی متمایز کننده محراب سیده رقیه در کنار سایر محراب های چوبی مصر، قابلیت جابه جایی آن هاست. این ویژگی سبب شد تمامی اضلاع محراب از جمله رو به رو، طرفین و نیز پشت محراب دارای تزئین باشد که از این حیث بی بدیل است. این مسئله می تواند حاکی از استفاده این محراب در فضاهای باز باشد. به اعتقاد «لوکین»، داشتن چند محراب در یک بنا مذهبی در دوران فاطمیون رواج داشت، یکی از آن ها محراب قابل حمل مقبره سید رقیه است که علی رغم داشتن محراب ثابت، یک محراب قابل حمل بیشتر، احتمالاً برای اینکه جمعیت را نمی توان در حرم جا داد، استفاده از آن در خیابان مجاور یا فضای باز در روزهای جشن وجود داشت (O'Kane, 2017, 18). محراب دارای سه ردیف کتیبه عمودی و یک ردیف کتیبه افقی است. کتیبه افقی حاوی اسامی حامیان ساخت محراب است. بر اساس قرائت نویسندگان پژوهش حاضر، کتیبه های عمودی به ترتیب از بیرونی ترین آن ها: آیت الکرسی، ردیف میانی آیات ۵۴ تا ۵۶ سورة اعراف و در داخلی ترین ردیف عمودی آیات ۳۶ تا ۳۸ سورة نور با خط کوفی گلداز کنده کاری شده است.

۱۰. **محراب چوبی مسجد سید نفیسه مصر:** محراب از چوب چنار و ساج، برای مقبره سیده نفیسه ساخته شده است. تاریخ ساخت محراب ۵۳۲ یا ۵۴۱ هجری قمری است (AlSulaiti, 2010). این محراب هم اکنون در موزه اسلامی قاهره نگهداری می شود. ابعاد محراب به ارتفاع ۱۹۲ و عرض ۸۸ س.م است (Lamm, 1936). نوع قوس جناغی بوده و قسمت بیرونی محراب با نقوش هندسی و درون محراب با نقوش عمدتاً گیاهی منبت کاری شده است. منابع قابل دسترس درباره مضمون کتیبه ها سکوت کرده اند. از بررسی دقیق تصاویر و مشورت استادان خط کوفی چنین برمی آید که کتیبه در حاشیه بیرونی از سورة فصلت آیه ۳۰ آغاز می شود و تا انتهای ردیف عمودی به اواسط آیه ۳۳ می رسد؛ اما در ردیف افقی بالای محراب، ادامه آیه ۳۳ دیده نمی شود. همینطور، آیات ۵۶ و ۵۷ سورة دخان در کتیبه حاشیه بالای فرورفتگی قوس جناغی داخلی محراب کار شده است؛ اما آیات پیش و پس از آن ادامه همین سوره نیست.

۱۱. **محراب چوبی امیر بی احکام الله در مسجد الازهر مصر:** این محراب به صورت قابل حمل ساخته شده تا احتمالاً بتوان آن را در مواقع خاص جابه جا کرد؛ البته هم اکنون در موزه اسلامی قاهره نگهداری می شود. قوس جناغی محراب روی دو ستون نازک در دو طرف آن قرار گرفته است که با چهار قاب مستطیلی محصور شده اند. درون این قاب ها با نقوش گیاهی تزئین شده اند. درون فضای فرو رفته محراب آثاری از رنگ (نقاشی روی چوب) دیده می شود. بر روی قسمت بالای آن یک قاب مستطیلی بزرگ واقع شده است که متن آن با مضمون برخی آیات قرآن درباره نماز به شرح ذیل با خط کوفی کنده کاری شده است. بسم الله الرحمن الرحیم. آیه ۲۳۸ سورة بقره. بخش انتهایی آیه ۱۰۳ سوره نساء. «مسجد جماعت قاهره المعز از جمله مواردی است که مولا و سرورمان منصور ابی علی امام امیرالمومنین صلوات الله علیه و آله و سلم به آن دستور داده است. او و اجداد طاهرینش و

اولاد بزرگوارش فرزند امام مستنصر بالله امیرالمؤمنین صلوات الله علیهم اجمعین و اجدادشان ائمه اطهار و فرزندان راهنمایان حق و آرامش کامل تا روز قیامت. در ماه‌های سال ۵۱۹. الحمدلله خدای یگانه» (Bloom, 2007, 144).

۱۲. مسجد اسکادر ولایت سغد تاجیکستان: بر اساس کتیبه‌هایی که به خط کوفی نگاشته شده، محراب متعلق به قرن ۶ هجری قمری می‌باشد (فقیه میرزایی، ۱۳۸۱). در مرکز محراب یک قوس جناغی و یک مربع در بالای آن وجود دارد. یک حاشیه هندسی شکل به دور این قوس و مربع بالای آن با قطعه‌های مجزا از یکدیگر کار شده است. نقوش تزئینی آن‌ها در سه دسته، گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای قابل تقسیم هستند. کتیبه محراب حدیثی از پیامبر اسلام است که می‌گوید: بسم الله الرحمن الرحیم قال النبی علیه السلام من حافظ علی الصف المقدم و التکبیره الاولی اعطاه الله مالا عین رات و لا اذن سمعت فیه و لا خطر علی قلب واصل و لو صارت بحار السموات و الارض کلها مدادا و الشجار اقلاما و الملائکة کتّابا لم یقدروا ان یکتبوا ثواب کله (فقیه میرزایی، ۱۳۸۱).

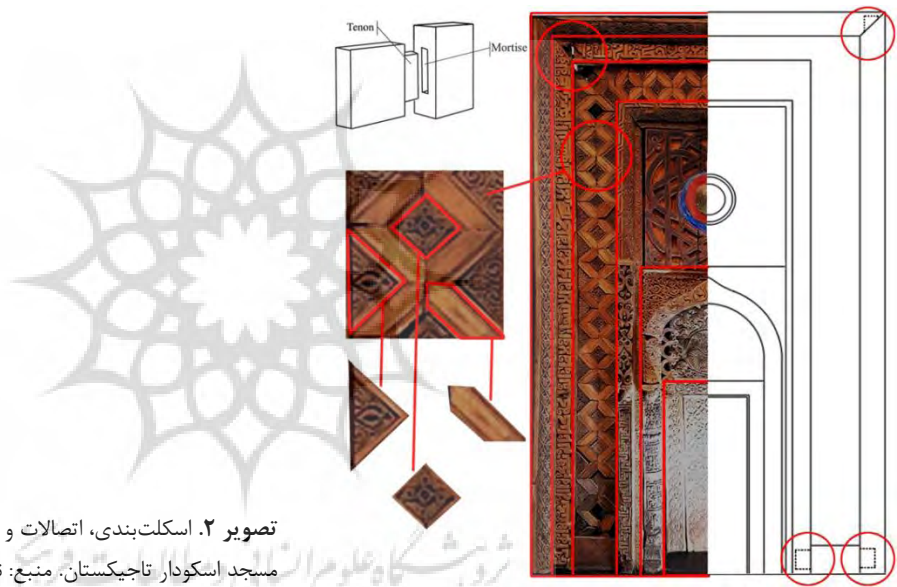
بررسی محراب‌های چوبی

۱. شکل کلی و روش‌های ساخت: علی‌رغم کارکرد واحد محراب‌ها در دنیای اسلام، آن چیزی که باعث می‌شود برخی از آن‌ها باشکوه به نظر برسند، می‌تواند وابسته به متغیرهای مختلفی مانند: حامی مالی، فرهنگ بومی، سبک معماری منطقه، سلیقه و ذوق هنری سازنده و مهمتر از همه نوع مصالح به کار رفته در آن باشد. از بین متریال‌هایی مختلفی که در ساخت محراب‌های باشکوه و ماندگار در تاریخ به کار می‌رفته، به نظر می‌رسد استفاده از چوب چندان رایج نبوده است. شاهد این مدعا تعداد اندک محراب‌های چوبی برجای مانده در مساجد تاریخی است. از طرفی محراب‌های چوبی پراکندگی جغرافیایی نسبتاً وسیعی را در برگرفته است؛ به طوری که از کشور چین تا مصر نمونه‌هایی از آن وجود دارد (تصویر ۱).

لزوماً استفاده از چوب برای ساخت محراب‌ها به منزله بوم‌آورد بودن مصالح معماری نبوده است. در نتیجه استفاده از این ماده، منحصر به منطقه‌ای خاص نشده است؛ همچنین با وجود محدودیت‌های ذاتی و احتمالی چوب نظیر، پوسیدگی، حمله آفات و حشرات و غیره همواره یکی از انتخاب‌ها برای ساخت مساجد و اجزای آن نظیر منبر، محراب، در و پنجره‌ها بوده است. از نظر فنی، به طور کلی محراب‌های چوبی مورد مطالعه، به دو صورت محراب‌های ثابت و قابل حمل ساخته شده‌اند. چنانچه پیشتر بیان شد، محراب قابل انتقال منحصراً در مصر دیده شده است. این سه محراب (مسجد سید رقیه، مسجد الازهر و سید نفیسه مصر) در بناهایی قرار داشتند که خود بنا محراب یا محراب‌های ثابت دیگر هم داشته است. از این رو به نظر می‌رسد محراب‌های قابل حمل برای گسترش موقتی

فضای نماز جماعت در روزهای پرازدحام همچون اعیاد و یا سوگواری‌های مذهبی بوده است. در نقطه مقابل محراب‌های ثابت هستند که در دیوارهای سمت قبله مساجد نصب می‌شده‌اند. این دو شکل کلی از محراب، ظاهراً دو شیوه ساخت مختلف را ایجاب می‌کند؛ هرچند می‌توان محراب‌ها را به شیوه قابل حمل ساخت و در دیوار هم نصب و ثابت کرد. یک اثر چوبی همواره از کنار هم قرار گرفتن قطعات مجزا از یکدیگر ساخته می‌شود، خواه یک در، پنجره و یا محراب چوبی باشد. چنین اثری این ابتکار عمل را به سازنده می‌دهد که بتواند قطعات را به صورت مجزا بسازد و تزئین نماید؛ سپس به یکدیگر متصل کند. اتصالات (نحوه متصل شدن قطعات چوبی به یکدیگر) به صورت‌های مختلف و همچنین با کیفیت‌های متفاوتی قابل اجراست که ارتباط مستقیمی با استحکام و در نتیجه حفظ مقاومت و ماندگاری اثر دارد. احتمالاً یکی از رازهای ماندگاری این محراب‌های چوبی کیفیت اتصالات آن است؛ بهر حال آن چیزی که در ساخت این محراب‌ها محرز است، به کارگیری قطعات چوبی در دو بخش ساختار اصلی (اسکلت‌بندی، فرم کلی) و همچنین قطعات فرعی (تزئینات) قابل تفکیک می‌باشد (تصویر ۲).

تصویر ۲. اسکلت‌بندی، اتصالات و تزئینات در محراب مسجد اسکودار تاجیکستان. منبع: نگارندگان.

وجود یک چارچوب به منظور اتصال تمامی اجزا به آن و در نتیجه قوام و ماندگاری کار در اغلب سازه‌هایی که با چوب ساخته می‌شوند، ضروری است. طبعاً محراب‌ها نیز از این قاعده مستثنی نیستند و چارچوب، باعث می‌شود تا تمامی اجزای آن‌ها نظیر: کتیبه‌ها، قاب‌ها و قطعات تزئینی کوچک و بزرگ با یکدیگر متصل و در نتیجه یک سازه پیوسته را تشکیل بدهند. می‌توان سازه اصلی در محراب‌های چوبی را نیز به دو صورت پنهان و آشکار دسته‌بندی کرد. با این توضیح که در حالت آشکار، چارچوب اصلی به عنوان بخشی از ساختار بصری محراب قابل مشاهده است و تزئینات مستقیماً روی قطعات سازه‌ای اجرا می‌شده است. از آن جمله می‌توان به محراب‌های مسجد محی الدین افغانستان، مسجد الازهر، مقبره سیده رقیه، مسجد جامع شیان، اسکودار تاجیکستان و مقبره شاه رکنی عالم پاکستان اشاره داشت. در واقع شیوه تشخیص این روش ساخت بدین نحو است که اجزای اسکلت معمولاً به شکل چوبی‌های (الوار) قطور و در عین حال کم عرض در ساختار بصری دیده می‌شوند. اسکلت‌ها در چارچوبی بیرونی و یک یا چند تیر عمودی و افقی میانی به یکدیگر متصل هستند؛ اما در حالت پنهان صرفاً

قطعات تزئینی در کنار یکدیگر روی چارچوب سوار هستند. نظیر محراب‌های دامساکوی ترکیه، سیده نفسیه، ایبانه، داکسوکسی و محراب‌های سوریه. به نظر می‌رسد پنهان نمودن ساختار چارچوب به جهت پوشش اجزا و لایه‌های زمخت اسکلت است. در این حالت استادکار امکانات بیشتری برای طراحی و ساخت قطعات تزئینی متراکم ریز نقش با تکنیک‌های ویژه آن همچون منبت‌های چاقویی، منبت مشبک و نظیر آن را دارد. به تعبیر دیگر، انتظار می‌رود که عدم مشخص شدن اسکلت، برای استادکار این مزیت را فراهم می‌نماید که او را از بحث ساختار در مرحله تزئین آزاد می‌کند. در واقع قطعات تزئینی را روی اسکلت نصب می‌نماید. در این حالت محصول نهایی از نظر طراحی و تناسبات نقوش، ظریف‌تر و دقیق‌تر می‌شود. از طرفی در نقطه مقابل، هنگامی که اسکلت و تزئین توأمان است (تزئینات مستقیم روی اسکلت کنده‌کاری شده‌اند)، برای سازنده دغدغه‌های مضاعفی به وجود می‌آید؛ مثلاً، نوع، اندازه و تنوع نقوش بر روی اجزای قابل رویت چارچوب دارای محدودیت بیشتری خواهد بود. در تأیید این گزاره در نمونه‌هایی که اسکلت به صورت آشکار است، عمق منبت‌کاری (یکی از اصلی‌ترین سنجه‌های ارزیابی ظرافت در این حوزه) کم می‌شود. در واقع کنده‌کاری در این موارد به جهت حفظ خواص مکانیکی چوب به صورت سطحی انجام می‌شود (محراب مسجد محی الدین افغانستان). پس نبود چارچوب به صورت آشکار در مجموع می‌تواند باعث افزایش ظرافت در اجزا و قطعات و عمق بیشتر تزئینات کنده‌کاری شود؛ البته از ذکر این نکته هم نبایستی غافل شد که همیشه پنهان و یا آشکار بودن چارچوب در تمامی موارد باعث ارتقا و یا افت کیفیت بصری تزئینات نمی‌شود؛ به طور نمونه در محراب مسجد جامع ایبانه ایران با اینکه اسکلت در پشت کار پنهان است؛ اما تنوع و ظرافت در نقوش نسبت به نمونه‌های مشابه چشمگیر نیست؛ بالعکس در مسجد محی الدین افغانستان تمامی اجزا حتی تک تک اجزای آشکار چارچوب نیز با کنده‌کاری پوشیده شده است که در مجموع تزئینات مطلوب و چشم‌نوازی را ایجاد نموده‌اند. عامل مهارت و توانایی سازندگان نیز در بحث ظرافت اثر کاملاً آشکار است و در چنین تحلیل‌هایی نبایستی از آن غافل شد. از نظر فرم، محراب‌های چوبی هم نظیر سایر محراب‌ها دارای یک فرم مستطیلی شکل با یک فرورفتگی در وسط، دو ستون در دو طرف و یک قوس در بالای آن قرار دارد. معمولاً سمت بالای این قوس که به آن پیشانی محراب هم گفته می‌شود جزو بهترین فضاها جهت تزئین و آرایه‌بندی بوده است. به تبع آن، در اطراف این فضای پیشانی نیز به تناوب، اشکال مختلفی شکل می‌گرفتند؛ همچنین عموماً، بیرونی‌ترین حاشیه به صورت محیطی کل محراب را در بر می‌گرفته و به صورت کتیبه، آیات قرآن کریم و یا احادیث بر روی آن‌ها کنده‌کاری می‌شده است. حال این فضای کتیبه‌ای شکل در برخی محراب‌ها به صورت تک ستونه (محراب مقبره سید نفیسه مصر) و یا در چندین ستون تکرار شده است (محراب مسجد بزرگ شیان چین). البته در موارد نادری هم از این فرم تبعیت نمی‌کند و کتیبه به صورت کلی صرفاً در بالای پیشانی قرار داده شده است (محراب مسجد الازهر مصر). نوع قوس‌های به کار رفته در مقایسه با سایر نمونه‌های مورد بررسی پژوهش حاضر، متفاوت ارزیابی شده است که ارتباط مستقیمی با دهانه قوس و در نتیجه ابعاد و اندازه کلی محراب داشته است (جدول ۳).

جدول ۳. مقایسه شکلی قوس طاقچه در محراب‌های چوبی برجای مانده از قرون ۵ تا ۸ ه.ق. منبع: نگارندگان.

نام محراب	تصویر	نام محراب	تصویر	نام محراب	تصویر
مسجد محی الدین افغانستان		مسجد جامع ایبانه		مسجد اسکودار تاجیکستان	
سیده رقیه مصر		سید نفیسه مصر		مسجد الازهر مصر	
مسجد بزرگ شیان چین		داکسو کسی کوچه چین		دامساکوی تاسکین پاشا ترکیه	
مقام ابراهیم صوفی سوریه		مدرسه الحلاویه سوریه		مقبره رکنی عالم پاکستان	

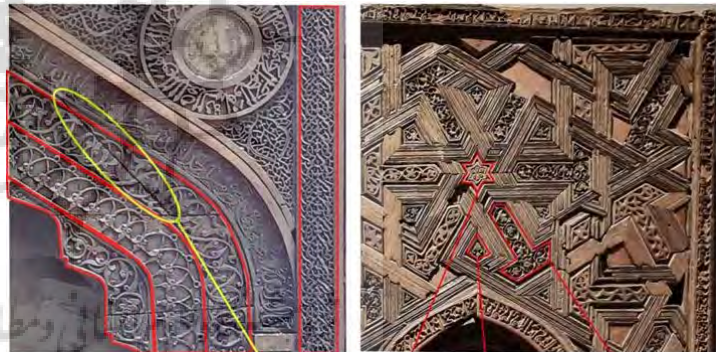
با اینکه فرم کلی قوس‌های وسط محراب‌های چوبی عمدتاً به صورت جناغی بوده‌اند؛ اما در مجموع قوس‌های دایره‌ای و نعل اسبی شکل هم در بین آن‌ها مشاهده شده که ساخت آن‌ها از نظر فنی پیچیده‌تر و مشکل‌تر از قوس‌های جناغی شکل هستند. از طرفی شاید به کارگیری و تأکید بر استفاده هر کدام از قوس‌ها در منطقه می‌تواند بی‌ارتباط با ریشه‌های بومی و محلی آن ناحیه نباشد؛ به طور مثال در قوس محراب‌های چوبی ساخته شده در سوریه و مصر صرفاً به ترتیب از قوس نیم دایره و جناغی شکل استفاده شده است؛ همچنین بیشترین طول دهانه قوس مربوط به قوس نعل اسبی و دایره‌ای شکل است و در فرم قوس‌های جناغی سازندگان ترجیح داده‌اند که دهانه آن‌ها کم باشد.

۲. نقوش و تزئینات: تزئینات همواره بر روی آثار چوبی درون مساجد اعم از منبر، در، رحل و محراب‌ها جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند؛ به نوعی که استادان به کمک آن‌ها زیبایی دوچندانی را به آثار می‌بخشیدند؛ به طور کلی نقوش مورد استفاده در محراب‌ها به سه دسته کلی نقوش هندسی، نقوش گیاهی (اسلیمی و ختایی‌ها) و کتیبه‌ها قابل

تقسیم است. انتخاب هر کدام از آن‌ها ارتباط مستقیمی با تکنیک به‌کارگیری آن نقش داشته که در ادامه بیشتر به آن پرداخته خواهد شد. آن چیزی که در بین نقوش هندسی و گیاهی به‌کار رفته مشترک می‌باشد، عنصر تکرار است؛ یعنی نقوش با ادامه دادن یک واگیره (کوچکترین اجزای تکرارپذیر یک نقش) ترسیم می‌شوند. به لحاظ پوشش سطوح، در برخی محراب‌ها نقوش هندسی غلبه دارد و در شماری دیگر کتیبه یا نقوش گیاهی بیشتر است. باید دانست که نقوش گیاهی نیز همواره تابعی از گره‌های هندسی کار شده و در فضای بین گره‌چینی‌ها کنده‌کاری می‌شده است.

الف. نقوش گیاهی بر روی محراب‌های چوبی معمولاً به دو صورت، ترسیم و تزئین شده‌اند: یکی فریم‌های غیرهندسی و دیگری در درون فریم‌های هندسی. در حالت اول، نقوش گیاهی در سطوح صاف و یکپارچه، به‌صورت کنده‌کاری و یا مشبک کار می‌شود. در حالت دوم، نقوش گیاهی درون گره‌های هندسی که اغلب سطح کوچکی دارد، محصور می‌شود. انتخاب هر یک از این تکنیک‌های تزئینی می‌تواند مزایا و معایبی به‌همراه داشته باشد؛ به‌طور کلی هر چه ابعاد و اندازه‌های سطوح یکپارچه در چوب بیشتر شود، مستعد آسیب و صدمات بیشتری نظیر تاب برداشتن، ترک خوردن و غیره می‌شود. مثلاً در تصویر ۳ (سمت چپ) بخشی از محراب تاسکین پاشای ترکیه دیده می‌شود که نقوش گیاهی در فریم غیرهندسی یکپارچه قرار گرفته و بروز ترک عمقی در آن مشهود است؛ در حالی که در محراب مقبره سیده نفیسه (تصویر ۳ سمت راست) نقوش گیاهی درون فریم هندسی با آسیب کمتری مواجه بوده است.

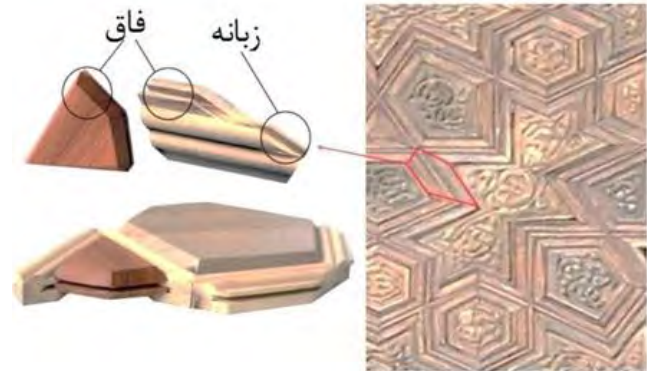
تصویر ۳. ترسیم نقوش در فریم‌های هندسی (راست) و در فریم‌های غیرهندسی (چپ). منبع: نگارندگان.

ترک چوب

ب. در نقوش هندسی، علاوه بر دو شیوه تزئین کنده‌کاری و مشبک، شیوه گره‌چینی انحصار به نقوش هندسی دارد (تصویر ۴). آن چیزی که در طراحی محراب‌های چوبی در این مورد واقعی‌تر به‌نظر می‌رسد، طراحی از جز به کل است. فارغ از مباحث ابعاد و اندازه‌های سفارشی و دیگر محدودیت‌های ساخت، استادکار با نگاه عمل‌گرایانه، طراحی اولیه را انجام می‌دهد؛ یعنی بعد از مشخص شدن ابعاد چارچوب، فضاهای تزئینی معین و بر اساس آن، نوع نقوش هم تعریف می‌شوند. محدودیت اصلی استفاده از نقش هندسی، نقاطی است که به کادر محیطی می‌رسد؛ به بیان دیگر، لازم است طراح بتواند تناسبات گره‌های هندسی را در فضای مورد نظر رعایت کند. رعایت تناسبات

به معنی کامل بودن واگیره در کل سطح است. از آنجا که نحوه گسترش - قرینه انتقالی، محوری یا انعکاسی (لولایی) و دورانی - گره‌های هندسی متنوع است، طراح نمی‌تواند در نوع گره نیز چندان آزادانه انتخاب کند.

تصویر ۴. اجزای نقش هندسی با گره‌چینی به روش آلت و لغت. منبع: نگارندگان.

از طرفی کوچکتر شدن ابعاد، ضمن کم شدن مشکل ترک خوردگی، در مباحث مرمتی هم مزیت محسوب می‌شود؛ یعنی در صورت آسیب دیدن یک بخش، صرفاً قطعه مورد نظر جایگزین می‌گردد؛ همینطور در شیوه تزئینی گره‌چینی به جهت متصل بودن تمامی قطعات با یکدیگر به صورت آلت و لغت (فضاهای مثبت و منفی) نیاز به قطعات اضافی دیگری مانند پشت بند و یا مهار کننده‌های کمکی نیست. در نتیجه این ویژگی منجر به سبک‌تر شدن سازه نهایی می‌شود. ویژگی سبکی در محراب‌های قابل حمل مهمتر هم است که در هر دو محراب سیده نفیسه و سیده رقیه مصر می‌توان ترجیح استفاده از تکنیک تزئینی گره‌چینی به سطوح یکپارچه را مشاهده کرد. پس در مجموع استفاده از نقوش هندسی در تزئین محراب‌ها، غالباً به جهت ترجیحات فنی و تکنیکی می‌تواند ارزیابی شود (جدول ۴).

جدول ۴. تنوع نقوش در محراب‌های چوبی از قرن ۴ تا ۸ ه.ق. منبع: نگارندگان.

نام محراب	نقوش		تکنیک‌های تزئین			
	گیاهی	هندسی	نقش غالب	کنده‌کاری	گره‌چینی	مشبک کاری
مسجد جامع ابیانه	دارد	دارد	گیاهی	دارد	-	-
مسجد محی‌الدین	دارد	دارد	هندسی	دارد	-	-
دامساکوی تاسکین پاشا	دارد	دارد	گیاهی	دارد	دارد	دارد
رکن عالم	دارد	دارد	گیاهی	دارد	دارد	-
حلویه	دارد	دارد	هندسی	دارد	دارد	-
مقام ابراهیم صوفی	دارد	دارد	هندسی	دارد	دارد	-
شیان	دارد	-	گیاهی	دارد	-	-

نام محراب	نقوش		تکنیک‌های تزئین			
	گیاهی	هندسی	نقش غالب	کنده کاری	گره چینی	مشبک کاری
شیان	دارد	-	گیاهی	دارد	-	-
سید نفیسه	دارد	دارد	هندسی	دارد	دارد	-
سید رقیه	دارد	دارد	هندسی	دارد	دارد	دارد
الازهر	دارد	-	گیاهی	دارد	-	دارد
اسکودار	دارد	دارد	گیاهی	دارد	دارد	دارد

۳. کتیبه: استفاده از کتیبه در محراب‌های چوبی نیز مانند سایر محراب‌های موجود در جهان اسلام مرسوم و رایج بوده است. مضمون آن‌ها غالباً شامل آیاتی از قرآن کریم و یا احادیث نبوی بوده‌اند؛ همین‌طور بعضاً دارای اطلاعاتی در مورد حامی، نام سازنده و تاریخ ساخت هستند. سوای نوع قلم (خط) و اندازه حروف، از دیگر نکات قابل اشاره، کمیت کتیبه‌هاست؛ به نحوی که در یک محراب (تاسکین پاشا ترکیه) چندین ستون و محراب دیگر (سید نفیسه مصر) تنها یک ستون به کتیبه اختصاص داده شده است. سه نوع خط کوفی، ثلث و نسخ در کتیبه محراب‌های مورد بررسی شناسایی شد. از این میان بیشترین فراوانی متعلق به قلم ثلث و کوفی است. می‌توان گفت از شرق دور تا مصر، وجه اشتراک مضمون کتیبه‌ها، آیت الکرسی است که هم شیعیان فاطمی مصر به آن معتقدند و هم مسلمانان ساکن در چین. نکته قابل تأمل اینکه سوره فتح که به عنوان مهمترین مضمون پیروزی در قرآن از آن یاد می‌شود، به شکل کنایه آمیزی تنها در دو محراب واقع در چین دیده شده است که از سرزمین اصلی مسلمانان دور افتاده است. کتیبه‌ها معمولاً آیات ادامه دار از یک یا دو سوره هستند. تنها محراب سیده نفیسه مصر از این قاعده پیروی نمی‌کند و ترکیبی از آیات سوره‌های مختلف قرآن را در خود جای داده است؛ همچنین برخلاف یازده مورد که اختصاص به آیات قرآن دارند، محراب اسکودار تاجیکستان، به حدیث نبوی درباره نماز جماعت و سبقت جویی برای قرارگرفتن در صف اول پرداخته است که از این جهت استثناست؛ همین‌طور کتیبه‌ها نقشی اساسی در یافتن حامیان، سازندگان و مهمتر از همه تاریخ ساخت محراب نیز دارند (جدول ۵).

جدول ۵. کتیبه محراب‌های چوبی برجای مانده از قرون ۵ تا ۸ ه.ق. منبع: نگارندگان.

نام محراب	کتیبه			نام محراب	کتیبه			نوع قلم
	مضمون	سازنده	تاریخ ساختن		مضمون	سازنده	تاریخ ساختن	
مسجد جامع آینه	آیت الکرسی، آل عمران اسامی خداوند	دارد	دارد	تاسکین پاشا	کوفی شبه نسخ	دارد	ثلاث	ثلاث
الحاویة سوریه	سوره نور، توبه، واقعه و اسامی حامیان	دارد	دارد	مقام ابراهیم سوریه	کوفی ثلاث	دارد	نامعلوم	کوفی
اسکودار تاجیکستان	حدیث از پیامبر	ندارد	ندارد	مسجد محی الدین	کوفی	دارد	ندارد	کوفی
داکوسوی کوچه شیان	سوره فتح آیت الکرسی	ندارد	ندارد	شیان چین	ثلاث	دارد	ندارد	ثلاث
سید نفیسه مصر	سوره فصلت، دخان، زاریات	دارد	دارد	سید رقیه مصر	کوفی	دارد	دارد	کوفی
مسجد الازهر	سوره بقره سوره نساء	دارد	دارد	مقبره رکن عالم	کوفی	دارد	ندارد	ثلاث

نتیجه گیری

از نظر فرم کلی، محراب‌های چوبی تفاوت چندانی با سایر مصالح ساخته شده نظیر سنگ، گچ و آجر ندارد. در نتیجه علی‌رغم ماده تفاوت ماهوی چوب با سایر متریال‌ها، استادکار سعی می‌کند تا به شکل مرسوم محراب‌ها وفادار بماند. نکته قابل تأمل در باره محراب‌های چوبی، تاریخ یا دوره ساخت آن‌هاست که صرفاً در فاصله قرون ۵ تا ۸ هجری قمری به صورت پیوسته ساخته شده است و دست کم نمونه‌ای از محراب‌های چوبی قبل یا پس از تاریخ مذکور به دست نیامده است. قابلیت ویژه‌ای که ماده چوب در اختیار سازنده یا سفارش دهنده قرار می‌دهد، امکان سبک‌سازی و قابلیت حمل آن است که این ویژگی تنها در محراب‌های کشور مصر دیده شده است. در باقی موارد از این قابلیت بالقوه استفاده نشده است. شکل قوس محراب‌ها تقریباً از یک الگو پیروی می‌کند به جز دو مورد، دالبری و نیم‌دایره‌ای شکل. از نظر تکنیکی، دو شیوه اصلی ساخت در محراب‌های مورد بحث قابل تشخیص است. در نوع اول تزئینات و نقوش علاوه بر فضاهای میان چارچوب‌ها، بر روی خود چارچوب‌ها مستقیماً حفر شده‌اند و چارچوب از چشم بیننده پوشیده نیست. در این مورد شش محراب (مسجد محی الدین افغانستان، مسجد الازهر، مقبره سیده رقیه، مسجد جامع شیان، اسکودار تاجیکستان و مقبره شاه رکنی عالم پاکستان) معرفی و شناسایی شد. در نوع دوم، چارچوب اصلی در پشت قطعات و پانل‌های مجزای تزئیناتی پنهان شده است. یعنی یکسری پانل‌های تزئینی در کنار یکدیگر روی چارچوب نصب می‌شدند و ساختار تزئینی و بصری محراب را شکل می‌دادند. (محراب‌های دامساکوی ترکیه، سیده نفسیه، ایبانه، داکسوکسی و محراب‌های سوریه) مشخصاً نوع دوم دارای ظرافت، تراکم نقوش، تنوع تزئینات و عمق کنده‌کاری بیشتری در مقایسه با نوع اول را داراست. سه نوع نقش، کتیبه‌ای، هندسی و گیاهی بر روی محراب‌های چوبی دیده می‌شود که فراوانی نقوش کتیبه‌ای و هندسی غالب بر نقوش گیاهی است. نظریه قابل استنباط از بررسی کیفی و کمی کتیبه‌ها این است که هر چه از قلب جغرافیایی سرزمین اسلام دورتر می‌شویم سطوح تشکیل دهنده کتیبه‌های قرآن به عنوان عینی‌ترین نمونه بصری دین اسلام بیشترین سطح از محراب را به خود اختصاص می‌دهد؛ در حالی که بلعکس در سرزمین مصر یا سوریه که از اولین سرزمین‌های فتح شده توسط مسلمانان بود، نقوش جنبه انتزاعی‌تر و آیات قرآن در ترکیب‌بندی کلی سهم کمتری در تزئین سطح محراب نسبت به نقوش گیاهی و هندسی دارد. شاهد دیگر این مدعا می‌تواند دیوارهای پوشیده از آیات قرآنی در مسجد جامع شیان چین و نیز اختصاصی بودن سوره فتح برای محراب‌های مساجد چین باشد؛ البته این نظریه قابل تعمیم به سایر محراب‌های جهان اسلام در بدو امر نیست و اختصاص به همین پژوهش باشد.

مشارکت‌های نویسندگان

این پژوهش با مشارکت همه نویسندگان نوشته شده است. همه نویسندگان نتایج را مورد بحث قرار داده‌اند و نسخه نهایی دست نوشته را بررسی و تایید کرده‌اند.

تقدیر و تشکر

این پژوهش فاقد قدردانی و تشکر است.

تضاد منافع

نویسنده (نویسندگان) هیچ تضاد منافع احتمالی پیرامون تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله را اعلام نکردند.

منابع مالی

نویسنده (نویسندگان) هیچ گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکردند.

پی‌نوشت

1. AlSulaiti
2. Bloom & Blair
3. Bakirer

۴. منظور از پیشانی، فضای بالای قوس محراب است

۵. چرخ در حقیقت نام شهری است که با کلمه اوستایی (Caxra) بوده که امروز به کلمه فارسی دری چرخ همسان است. در برخی منابع به صورت چرخ هم ضبط شده است (أسماء أبوبکر، ۱۹۹۲، ۳۹۸).

منابع

- أسماء أبو بكر، محمد. (۱۹۹۲). *ابن بطوطه* (جلد ۱). دار الكتب العلمية.
- شاپوریان، فریبا، حلیمی، محمد حسین و عارفی، راضیه. (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی پایداری اصول هندسی در طراحی و ساخت محراب‌های گچی ابرکوه. *نشریه معماری و شهرسازی پایدار*، ۲۹(۲)، ۱۴۶-۱۳۳. doi.org/10.22061/jsaud.2021.4522.1735
- فقیه میرزایی، گیلان. (۱۳۸۱). محراب چوبی منحصر به فرد مسجد اسکادر در تاجیکستان. *فصلنامه اثر*، ۲۳(۳۳-۳۴)، ۱۶۷-۱۶۴.
- قریب، محمد. (۱۳۶۶). *فرهنگ لغات قرآن* (جلد ۲). انتشارات بنیاد.
- محمود، شاه‌محمود. (۱۳۹۶). *محراب چوبی مسجد حضرت شاه محی‌الدین در والسوالی چرخ*. <http://afghanistanefarda.blogfa.com/post/>
- نظری، سیل، بلخاری، حسن. (۱۳۹۴). بررسی ریشه‌های ایرانی معماری آرامگاهی هند در دوره سلاطین دهلی، نمونه موردی: مقبره صوفی رکنی عالم. *دوفصلنامه معماری ایرانی*، ۴(۸)، ۳۴-۲۱.
- Abd al-Razik, M, & Abd al-Khalik, A. (2019). a rare wooden mihrab inside al-Hallawiya madrasa in Aleppo: an attempt for dating based on historical sources. *Scientific culture*, 5(3), 1-12. DOI: 10.5281/zenodo.3340097
- AlSulaiti, F. (2010). *Fatimid Woodwork in Egypt: Its Style, Influences and Development, dissertation of the degree of Master of Arts*. The American University in Cairo.
- Bakirer, O. (1971) Wooden Altar Of Taşkın Pasha Mosque In Damsa. *Village Of Özürgüp*, 35(139), 367 – 378.
- Bloom, J, & Blair, S. (2009). *Grove Encyclopedia of Islamic Art & Architecture: (Vol.3)*. Oxford University Press.
- Bloom, J, M. (2007). *Arts of the City Victorious: Islamic Art and Architecture in Fatimid North Africa and Egypt*. New Haven.
- Bloom, J, M. (2009). *Woodwork in Syria, Palestine and Egypt during the 12th and 13th centuries - In: Ayyubid Jerusalem. The Holy City in Context*.
- Dilmī, D. (2014). Sino-Arabic script and architectural inscription in XI'AN great mosque China. *Journal of Islamic Architecture*, 3(1), 39-48.

- El Barbary, M, Al Tohamy, A, & Ehab Y. (2017). Shiite Connotations on Islamic Artifacts from the Fatimid period (358-567 A.H/ 969-1171 A.D) Preserved in the Museum of Islamic Art in Cairo. *International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality*. 11(3/2), 121-137. DOI:10.21608/ijth.2017.30225
- Hagra, H. (2019). Xian Daxuexi alley mosque: historical and architectural study. *Egyptian Journal of Archaeological and Restoration Studies "EJARS"*, 9(1), 97-113.
- Herzfeld, E. (1954). Matériaux pour un Corpus inscriptionum arabicarum. Part 2: Syrie du nord. *Inscriptions et monuments d'Alep*. (Vol. 1, pt. 1). Institut Francais d'archéologie orientale.
- Khalifa Hammad. A. (2023). Mihrab, in *Discover Islamic Art*, Museum With No Frontiers.
- Khan, M. (1977). *Tomb of Shah Rukn-i-'Alam, Multan*. Government of Punjab.
- Lamm, C. (1936.). Fatimid Woodwork: Its Style and Chronology. *Bulletin de l'institut d'Égypte*, 18, 36-87.
- Meinicke, M. (1992). *Die Mamlukische Architektur in Ägypten und Syrien (648/1250 bis 923/1517)*. J. J. Augustin.
- O'Kane, B. (2017). *The Mosques of Egypt*. (1ed). The American University in Cairo Press.
- Takieddine Z & Abd al-Ghafour, S. (2023). Mihrab of the Madrasa al-Halawiyya. in *Discover Islamic Art*, Museum With No Frontiers.
- Tellier, L. (2009). *Urban world history: An economic and geograp- hical perspective*. Presses de l'Univ- ersitØ du Quebec.
- Yeomans, R. (2006). *The Art and Architecture of Islamic Cairo*. Garnet Publishers.

